

ERŐT LEHELNI – HOMÉROSZ LÉLEGZETE

BREATHING STRENGTH: BREATH IN HOMER

Simon Attila

az MTA doktora, egyetemi tanár

Eötvös Loránd Tudományegyetem Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék, Budapest

simon.attila@btk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban azt mutatom meg, hogy a lélegzés jelenségének vizsgálata Homérosznál termékeny értelmezési lehetőségeket kínál a biopoétikának nevezett irodalomtudományos kutatási irány számára. Ehhez az *Iliasz* XVII. énekének egy harci jelenetében a lélegzés mint fiziológiai és nyelvi (referenciális és poétikai) jelenség különböző együttállásainak néhány példáját vizsgálom meg, elsősorban a *menos empneio*, „erőt lehelni”, „erőt fújni valakibe” kifejezésre összpontosítva. Először azt mutatom be, hogy a lélegzet jelensége és az ezt jelölő *pneio* ige különböző alakjai és származékai gazdag hálózatot alkotnak Homérosz szövegében, amelynek csomópontjain metaforikus és metonimikus figurációk nyelvi átviteleket hoznak létre. Ezután közülük azokat az átviteleket veszem közelebről szemügyre, amelyek az elbeszélés szintje és a nyelvi szint, természet és kultúra, élet és halál, emberi és nem emberi, testi és szellemi/lelki között közvetítenek.

ABSTRACT

This paper aims to show that the study of the manifold phenomenon of breathing in Homer offers productive interpretative possibilities for the research field known as biopoetics in literary criticism. To this end, it examines some examples of different constellations of the phenomenon of breathing as a physiological and linguistic (referential and poetic) phenomenon in a battle scene in the *Iliad* XVII, focusing on the phrase *menos empneio*, “to breathe power”, “to breathe power into someone”. First, the paper shows that the phenomenon of breath and the various forms and derivatives of the verb *pneio*, which denotes it, form a rich network in Homer’s text, at whose nodes metaphorical and metonymic figurations create linguistic transferences. Then, it looks more closely at those transferences that mediate between the narrative and the linguistic levels, between nature and culture, life and death, human and non-human, physical and spiritual.

Kulcsszavak: Homérosz, biopoétika, lélegzés

Keywords: Homer, biopoetics, breathing

A biopoétikának nevezett kutatási irány fő kérdése az, hogy az irodalom, a költészet hogyan vesz részt életfogalmaink alakításában, és ugyanakkor az életről szerzett ismereteink és tapasztalataink hogyan befolyásolják azt a módot, ahogyan az irodalmat létrehozuk és recipiáljuk.¹ Ezen az irányzaton belül a nemzetközi kutatásban az utóbbi években jelent meg erőteljesebben a vizsgálódás tárgyaként az alapvető életfunkcióként értett lélegzés mint sajátosan irodalmi jelenség. Hogyan mutatkozik meg a lélegzés és lélegzet Homérosznál? Az alábbiakban ezt fogom megvizsgálni.

A „lélegzés” szemantikai körében a görögben a leggyakrabban előforduló szó a valószínűleg hangutánzó eredetű *pneó* (πνεώ)² és ennek különféle prefixumokkal ellátott, illetve származékos alakjai. A *pneó* alapjelentései: fúj (valaki; de mint a szél fúvása is), illatozik (az „illatot lehel” értelmében), lélegzik (és innen: él), valamint lehel (abban az értelemben is, hogy erőt, bátorságot lehel, fúj ki magából, vagy lehel/fúj bele valakibe).³ A *pneó* igei alakot sokféle prefixummal el lehet látni: *ana-*, *apo-*, *eisz-*, *ek-*, *en-*, *epi-*, *kata-*, *peri-*, *prosz-* és *hüpopneó*. A főnévi származékok közül a *pnoé* (fújás, fuvallat, szél) kerül majd elő (ennek is bőven vannak különböző prefixumokkal ellátott alakjai), de ide tartozik a *pneuma* mint „lehelet” is, amely a keresztény tanításból lehet ismerős, vagy a *pneumón*, „tüdő”, amely az orvosi nyelvből. Ahogyan Anthony Long fogalmazta: „A görög lehelet [pneuma] a szél vagy a levegő alakjában mindenütt jelen volt; ez az, amit a görögök minden pillanatban be- és kilélegeztek; ez az életlehelet [vital spirit], a *pszükhé*, ami az ereikben keringett; s ez az Újtestamentumban a Szent Lélek [Holy Spirit], a *hagion pneuma*” (Long, 2021, 37.).

A lélegzésre vonatkozóan Homérosznál nem a *pneó*, hanem a *pneió* (πνεῖω) alakot találjuk, az ige és a hozzá kapcsolódó szavak a két eposzban több mint 150 alkalommal fordulnak elő (Gehring, 1891, s. v. *pneei*). Az *Iliaszban*⁴ és az *Odüsszeiában* a „lélegzés”, „lélegzet”, a „levegő fújása” jelentéskörében rendkívül finom árnyalatokat, metaforikus és metonimikus jelentésátviteleket tudunk megállapítani. (Nem beszélve arról, hogy a „lélegzet” fogalmköréhez más szókészlet is kapcsolódik, mint például az *autmé* [szél és illat is], *auré* [szellő], *aszthmainó* [liheg, nehezen lélegzik; ebből azután *asztma*] stb.)

A *pneió* ige és a belőle képzett alakok a két eposzban gazdag szemantikai hálózatot alkotnak. Érdemes bevezetésképpen és a kontextus érzékeltetése kedvéért röviden áttekinteni ennek a hálózatnak a fontosabb csomópontjait. A *pneió* vo-

¹ Kulcsár-Szabó–Simon, 2021 (URL1); a biopoétika kutatási irányának magyar kutatók részvételével készült, reprezentatív kötete: Kulcsár-Szabó et al., 2020.

² Az onomatopoeitikus eredetben megegyeznek a nagyobb etimológiai szótárak, lásd Frisk, 1960–1972, s. v. *pneó*; Chantraine, 1968–1980, s. v. *pneó*; Beekes, 2010, s. v. *pneó*.

³ Az alapvető jelentések elkülönítéséhez lásd LSJ, 1973, s. v. *pneó*.

⁴ A tanulmányban a görög szavakat az ún. népszerűsítő átírás szabályai szerint adom meg, így az *Iliasz* címét is, ezzel eltérve a Devecseri Gábor fordításának címében használt alaktól.

natkozhat a lélegzésre mint az alapvető életfunkciók egyikére, s innen egyáltalán arra, hogy valaki él, életben van (*Ilias* XVII. 447; *Odüsszeia* XVIII. 131); aki meghal, az kileheli a lelkét (*thümon apopneió*: *Ilias* IV. 524). A *thümosz* és a *pszükhé* Homérosznál még nem a testtel szembeállított szellemi-lelki szubsztanciát jelenti, ezt a jelentést majd csak a Kr. e. 5. század folyamán veszi fel a szó, s mindenekelőtt Platón tölti meg máig meghatározó filozófiai tartalommal a fogalmat (Long, 2021, 45.). Az eposzok nyelvében a két szó az életre, az életleleletre vonatkozik. A *pneó* mellett a *pszükhé* háttérben álló *pszükhó* is azt jelenti: lélegezni, lehelni, a *thümosz* pedig mint a tüdőbe beszívott, belélegzett levegő jelenik meg (Clarke, 1999, 79–89.), ami átlelkesíti, megeleveníti az egész embert (Snell, 1975, 18–19.). A halál ezek eltávozása a testből – ahogyan az öntudatvesztés is ez, csak az utóbbi rövidebb ideig tart (Körner, 1929, 35., 38–39.; Clarke, 1999, 130–133. [thümosz], 133–136. [pszükhé]; Long, 2021, 40.).

A fújásnak mint a lehelet kifújásának képzeete is jelen van a *pneióban* (*Ilias* XIII. 385), ehhez kapcsolódóan a belefúj/-lehel, ráfúj/-lehel is (*empneió*, *Ilias* XVII. 502). Innen jön azután az „erőt, bátorságot lehel/fúj valakibe” jelentés (*menosz* vagy *tharszosz empneió*), amelyről néhány hely részletesebb kifejtése során ez alkalommal beszélni fogok (*Ilias* XXIV 442; *Odüsszeia* XXIV. 520, IX. 381). Az *Odüsszeiában* nemcsak erőt vagy hadi bátorságot, hanem jó ötletet, gondolatot is bele lehet fújni valakibe, vagyis sugalmazni lehet valakinek valami jó gondolatot – inspirálni lehet (XIX. 138, itt is az *empneió* igével, amelynek a latin *in-spiro* „belelehel”, „befúj” a pontos megfelelője, vö. *inspiratio*). Maga a lehelet, a kifújtt levegő is hordozhatja a kilélegző affektív állapotának jelét, sőt inkább magát ezt a diszpozíciót; így lehet erőt vagy haragot (*menoszt*) lehelni (*menea pneiontesz*) (*Ilias* II. 536; *Odüsszeia* XXII. 203), de a Khimaira tüzet (a „tűz erejét”) is képes kilehelni magából (*apopneiusza pürosz menosz*, *Ilias* VI. 18).

Az *Odüsszeiában* az *empneió* „lélegzethez jut” jelentésében az *anapneió* „fellelegzik” ige is állhat (XXIV. 349), s ehhez az alakhoz nemegyszer nem a „fellelegzés” szó szerinti jelentése, hanem a metaforikus „megkönnyebbül” jelentés társul (*Ilias* XI. 327). Persze, mint mindig, a szó szerinti és a metaforikus között némileg önkényes a különbségtétel, hiszen a megkönnyebbülés sokszor fellelegzést is magában foglal – a lélegzet szemantikai oszcillációjáról a literális és a figuratív jelentés között még lesz szó. Ha a harcban megfáradt harcosnak egy pillanatra nyugalma lesz, akkor kifújja magát: ezt is az *anapneió* igével jelöli a szövegünk (*Ilias* XXII. 222), s ebben a kilélegzésben is együtt kering a „fellelegzik”, „megkönnyebbül”, „szusszan egyet” jelentésmozzanat. Az *empneió* mint „belélegzi a levegőt”, s innen „magához tér”, „újraéled”, nemcsak az *anapneió* „fellelegzik” ige jelentéstartományával érintkezik, hanem, legalábbis, ha hihetünk Hjalmar Frisk és Michael Clarke okfejtésének, a „van öntudata”, „okos”, „bölcs” jelentésű alakokkal is (*pepnümai*, leggyakrabban a *participium perfectum* alakban:

pepnümenosz: *Iliasz* XXIV. 374, III. 203; *Odüsszeia* I. 213).⁵ Ezek a *perfectum* alakok legtöbbször akkor kerülnek elő, amikor a *pepnümenosz* személy hangosan kimond valamit – fiziológiailag talán az ezt a beszédet megelőző mély lélegzetvételre utalhat a kifejezés? Természetesen itt is számolnunk kell a határozói (szó szerinti) és a melléknévi (metaforikus) használat közötti eldönthetlenséggel.

A *pneió* „kilélegzik”, „leheletet kifúj” szemantikai ágához kapcsolódik az „ilatozik”, „szaga van” = „valamilyen illatot/szagot lehel ki” jelentés is (*Odüsszeia* IV. 406 és 446). Végül pedig a *pneióból* képzett főnév, a *pnoié* Homérosznál, ahogyan már láttuk, a fuvallatot jelenti, például a szél fuvallatát (*Iliasz* XIX. 415; *Odüsszeia* V. 469), ahogyan önmagában a *pneió* vagy *epipneió* is jelentheti azt, hogy „fúj a szél” (*Odüsszeia* IV. 357, 567), esetleg, hogy kedvező szélként éppen az útra kelni készülő hajók vitorlájába fúj (*Odüsszeia* IX. 139).

Homérosz lélegzetpoétikájában a lélegzet az egész szöveget gazdagon beleheli – voltaképpen ez eleveníti meg. Ennek természetesen nemcsak a szemantikum, a versben mondottak szintjén van jelentősége. Hanem, egyfelől, az eposzok eredeti előadói kontextusában, hiszen a homéroszi eposzok a szóbeliség közegében születtek, előadásuk az *aoidosz* és a *rhapszódosz* eleven beszédéhez, vagyis lélegzéséhez és leheletéhez volt kötve. A lehelet, a kilehelt beszéd az eposz elhangzásának, vagyis egyáltalán közreadásának, nyilvánossá tételének és így elterjedésének és társadalmi hatásának nélkülözhetetlen feltétele. Másfelől, a szövegben a *pneió* ige különböző alakjai között egyfajta textuális átjárás van – itt már tehát szövegről kell beszélnünk, mert a különböző, nyelvtanilag vagy etimológiailag összefüggő alakok közötti kapcsolat az élő előadásban olykor kevéssé vagy egyáltalán nem érzékelhető. Mindennek a szöveg poétikai vagy szövegszerű összetettségében vannak az olvasást befolyásoló hatásai. Hadd hozzak erre mindjárt egy példát. Ahogyan már volt róla szó, a *pneió* ige a szél fúvását is kifejezheti (a következő helyen *figura etymologica*-ban össze is kapcsolódva a *pnoié* „szél” jelentésű szóval): *pnoié* ... *epipneiusza*, s ha ilyen módon „a fuvallat ráfúj” valakire, akkor az rögtön levegőhöz vagyis lélegzethez jut, újra képes belelelegezni a levegőt (*empneió*), s így magához tér, újraéled (*empnünthé*): „majd fellélekzett [*empnünthé*] ismét, amikor Boreásznak / fűtt a fuvalma [*pnoié*... *epipneiusza*] reá s pihegő lelkét üdítette” (*Iliasz* V. 697–698). Ebben a két sorban három, a *pneió* igéhez kapcsolódó alak fordul elő, s ha még a megelőző sorban szereplő *pszükhé* is idevesszük (696: „Ezt elhagyta a lélek [*pszükhé*] is és a szemére köd omlott”), akkor három sorban négy szó kapcsolódik valamiképpen a lélegzethez. Figyeljük meg a Homérosz-fordító Devecseri Gábor kongeniális

⁵ Itt meg kell jegyezni, hogy a standard etimológiai szótárak véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy a *pepnümai* alak a *pneió*-hoz tartozik-e: Pierre Chantraine (1968–1980) és Robert Beekes (2010) ellene, Frisk (1960–1972), ha óvatosan is, de a kapcsolat mellett foglal állást. Egyértelműen mellette van további, meggyőző érvekkel és irodalommal Michael Clarke, 1999, 84–85.

megoldását: a „fellelékzett” alakban kijátssza a lélek–léleg/kzik ténylegesen is meglévő etimológiai kapcsolatát, azután a „fútt a fuvalma” alakban pontosan leköveti a görögben is meglévő figura etymologicát, s ezt még meg is fejeli a „pihegő [lélek]” bevonásával, amely ugyancsak a lélegzéshez kapcsolódó, hangutánzó szó.

A továbbiakban a most idézethez hasonló példákon azt szeretném megmutatni, hogy Homérosznál a *pneió* különböző előfordulásai olyan módon alkotnak hálózatot, hogy a különböző jelentések a hálózat több pontján látványosan összekapcsolódnak, sőt átjárnak egymásba, részben vagy egészben közvetítik egymást. A lélegzet ilyen módon határhelyzetben, liminális jelenségként tűnik fel, köztes, kapcsoló vagy közvetítő elemként. A lélegzet összekapcsolja a folyamatokat, amelyek révén a tüdővel rendelkező élőlények levegőt szívnak magukba, és bocsátanak ki, illetve amelyek ennek során lejátszódnak: mechanikus, kémiai, biológiai, affektív és metaforikus folyamatokról van szó (Rose, 2019, 1.). Ha pedig a lélegzést, a lélegzetet közvetítésként, médiumként, a belső és a külső, én és világ közötti csere médiumaként fogjuk föl, akkor azt mondhatjuk, hogy a lélegzet eleve maga is lélegzik, különböző funkciói között állandó áthelyeződés vagy legalábbis közvetítés és cserélődés van, cirkuláció zajlik: gondoljunk mindenekelőtt a lélegzet szó metaforán és metonímián alapuló használatára.⁶ „A lélegzet etimológiai, kultúrtörténeti és referenciális-szemantikai implikációi (melyek a lélegzés fiziológiai folyamatára mutatnak vissza) máris a medialitás területére visznek bennünket” (Heine, 2021, 142.). Másfelől pedig, de még a lélegzet mint médium felfogásnál maradva, a lélegzet jellemző sajátossága, hogy „az áttetsző és a homályos között helyezkedik el: a való világban a lélegzet materiális konstitúciója transzparens. [...] a fiziológiai lélegzet egyszerre láthatatlan és testi jellegű” (Heine, 2021, 142.). Márpedig ez a médiumok sajátossága is, amennyiben ezek, miközben anyagi-technikai jellegűek, képesek arra, hogy médiumként láthatatlanná váljanak. Az irodalom éppenséggel az a sajátos jelenség, amelyben a nyelv, miközben közvetít, önmagát médiumként is képes láthatóvá tenni. Az *Ilias* és az *Odüsszeia* pneumatikus és szövegszerű eseményeinek találkozási pontjai közül most azokat fogom közelebbről megvizsgálni, ahol a *menosz empneió* „erőt lehelni”, „erőt fújni valakibe” alakok jönnek elő. Elsősorban azokra az áthelyeződésekre ügyelve, amelyek az elbeszélés szintje és a nyelvi szint, természet és kultúra, bent és kint, emberi és nem emberi, testi és szellemi/lelki között mennek végbe (a szempontokhoz lásd Heine, 2021, 148.).

Az *empneió* (ἐμπνεῖω) ige „ráfúj”, „rálehel”, „belefúj” jelentésben sokszor a fújás és a lehelet komplex mediális működését példázza (emellett a belélegzésre, az inhalációra is ezt a szót használták). Leggyakrabban valamelyik isten

⁶ A lélegzet és a médiumok vagy medialitás kapcsolatához a különböző retorikai funkciókon keresztül lásd Heine, 2021, 138–139.; Rose, 2019, 6.

fúj bele, lehel bele az emberbe, mégpedig az *Iliaszban* legtöbbszörre *menoszt* (μενοσ), ami képességet, erőt, elhatározást jelent, a csatában harci kedvet, dühöt, egyáltalában az „aktív princípiumot” (Chantraine, 1968–1980, s. v. *menoszt*): a tettekészséget, a cselekvéshez szükséges energiát, sőt magát az életerőt is (*Iliasz* II. 536, III. 8–9, XI. 508, XXIV. 364; *Odüsszeia* XXII. 203–204). Van ezen kívül még egy, ugyancsak érdekes használata ennek a kifejezésnek a két eposzban, tudniillik amikor a harcosok „lehelnek *menoszt*”, vagyis a megnövekedett adrenalin szint hatására indulatosan fújtatnak, harci kedvet lehelnek. A testi-fiziológiai jelenség és a lelki diszpozíció itt is szétszálazhatatlanul összekapcsolódik, s nehezen eldönthető viszonyt hoz létre a *pneió* ige „lehelni”, „fújni” jelentésmozzanatának szó szerinti és metaforikus használata között (például *Iliasz* II. 536, XXIV. 364).

A *menoszt* (ki- vagy be)lehelése mint a lehelethez kapcsolódó vagy akár benne megtestesülő lelki diszpozíció, melyet az isten „belelehelése”, *inspiratiója* is előidézhethet, s amely nemcsak az isten–ember, hanem az isten–állat vonatkozásban is fölmerül, többretegű összetettségben jön elő a Patroklosz halála után nagyrészt a holttestért folytatott harc egy epizódjában (*Iliasz* XVII. 424–542).

Az epizód egy pontján Zeusz szólítja meg Akhilleusznak a Patroklosz halála miatt síró lovait (*Iliasz* XVII. 443–455). Az istennek a lovak iránti részvéte az isteni öröklét és az emberi halandóság szembeállításán keresztül szólal meg. Zeusz azért szánja a lovakat, mert halhatatlanokként mégiscsak bevonódtak, mégpedig érzelmileg is, a halandók életébe, s a nyomorult emberek fájdalmában osztoznak. Akhilleusz lovainak Patroklosz miatt érzett gyásza nyilvánvalóan előrevetíti Akhilleusz halálát és a miatta érzett gyászt is (Edwards, 1991, 107.).

Fontos a halandó öreg Péleusznak és a nem öregvő halhatatlan lovaknak az egymás után következő, ellentétes értelmű formulák párhuzamos szerkesztésével nyomatékosan jelzett szembeállítása („Benneteket, ti szegények, mért adtunk a halandó / Péleusznak? Ti sosem vénültök s el sem enyésztek”). A szavak elrendezése a *thnéto... athanató* („halandó... halhatatlan”) pregnáns szembeállításon túl is látványos: a *thnéto* soráthajlásos szerkezet részeként a következő sor elejére, vagyis nyomatékos helyre kerül (ez a szó ebben a helyzetben csak itt fordul elő az eposzokban: Edwards, 1991, 107.), s az enjambement így épp az értelmileg szorosan összetartozó elemeket vágja el egymástól: *anakti / thnéto* (Devecseri így oldja meg: „a halandó / Péleusznak”, szó szerinti fordításban nagyjából így hangozna: „[Péleusznak] a királynak, / a halandónak”). Utána pedig egy hiátus következik: *thnéto (h)ümeisz* („a halandónak – ti viszont”), ami a szöveg hangos előadása/felolvasása során egy pillanatra megakasztja a szöveget hangosan előadó/felolvasó lélegzetét (a *hümeisz* h-ja itt néma hang). Ez a lélegzet épp a halandó mivolt hangsúlyos megjelölése után akad el.

Zeusz ezután ezzel zárja beszédének a két lovat megszólító és helyzetüket szájalommal bemutató részét:

Mert hisz az embernél a világon nincs nyomorultabb
mindama lény közt, mely lélegzik s mászik a földön. (446–447)

hossza te gaian epi pneei te kai herpei: „ami csak a földön lélegzik és mászik”, vagyis az összes eleven lény. A nyelvi szerkezet az élő, az élőlény, a lelkes lény megjelölésére szolgál, benne a lélegzés egyenértékű az étellel, nem is annyira ennek jeleként vagy nélkülözhetetlen funkciójaként, hanem megvalósulásaként, hordozójaként, médiumaként – de nem a közvetítő csatorna, hanem inkább a közeg vagy elem értelmében. A szöveg nem mondja meg nyíltan, hogy miért nyomorultabb az ember minden élőlényénél. Mindazonáltal a közvetlen szövegkörnyezet azt sugallja, hogy az ember siralmas állapota összefüggésben van halandó voltával.

A beszéd lezárása után az elbeszélő a „belefújni” (*empneió*) képzetével jelzi a lelki energia, bátorság, harcra készség Zeusz általi felnövesztését a lovakban:

Így szolt és nagy erőt fújt [*enepneuszen menosz éü*] most a derék paripákba;
s ők a sörényükről rázták le a port, s tovavonták
gyorsan a gyors szekeret görögök közt, trójaiak közt. (XVII. 456–458)

Zeusz tehát végül ugyanúgy erőt fúj a lovakba, mégpedig nagy/jókora/derék erőt (*menosz éü*), ahogyan az emberek példáján számtalanszor láthatjuk ezt (és vö. XXIV. 442, ahol ugyancsak lovakba fúj *menosz éüt* Hermész). A lovakba fújt erő eredményezi, hogy az eddig lehorgasztott fejjel, mozdulatlanul álló lovak megtisztítják sörényüket, s ezután könnyű és gyors mozgással vonják tova a harci kocsit. Az egész 458. sor daktilikus mozgása (a hat verslábból négy daktilus) „gyorsaságot sugall” (Edwards, 1991, 108.), a szemantikum metrikai megerősítéseként. (Ez a sor Devecserinél is rohan: „gyorsan a gyors szekeret görögök közt, trójaiak közt”; itt is megvan a négy daktilus, s maga a gyors/gyorsan szó is kétszer szerepel, nem beszélve az ismétlődő magánhangzóival homofóniás hatású „szekeret” és „görögök” szó sebes gördüléséről.) Mindenesetre hajtójuk, Automedón már rohan vagy egyenesen repül a Zeusz leheletétől erőre kapó paripákkal, mint a keselyű. Mozgása, mármint a két belehelt ló által húzott kocsit mozgása, elválik környezetének mozgásától: ezt jelzi a 461–462. sorban megismételt *rea, reia* adverbális jelentésű melléknév („könnyen”, „könnyedén”), talán nemcsak a gyorsaságra, hanem épp annyira a fordulékonyaságra, jó manőverező készségre is utalva, hiszen Automedón a kocsival először elillan a trójaiak elől, majd pedig visszafordulva ellenfeleire ront, belevetvén magát a harcoló tömegbe (XVII. 459–465).

Az epizód egy későbbi pontján a trójai Hektór és Aineiasz két másik társával együtt próbálja a két rendkívüli lovat elfogni és elragadni a görög harcosoktól (499skk). Az ének egy korábbi helye (75–78) már előre utalt erre a mozzanatra, amely

egyébként szokásosan kapcsolódik valamely harcos legyőzéséhez. Automedón, miután már korábban átadta a kocsí vezetését Alkimedónnak, Zeuszhoz fohász-kodik, s ennek hatására komor kedélye bizakodóvá válik: bátorsággal és erővel telik meg („ő az atyához, Zeuszhoz esengett, / s íme, homálybaborított szive megtelt harcierővel”). Ezek után pedig már biztatja társát, és stratégiai utasításokkal látja el őt:

Alkimedónhoz, a hű társhoz hát nyomban eképz szólott:
 „Alkimedón, te a két paripát már vissza ne fogjad
 tőlem távol: a hátamnál, közelemben lihegjen [*empneionte metaphrenó*]”
 (500–502).

Automedón arra szólítja föl Alkimedónt, hogy ne vonja vissza, tőle távolabbra a lovakat, miközben ő értelemszerűen gyalog halad a harci kocsí előtt, hanem tartsa őket őhöz közelebb. Mégpedig azért, hogy ilyen módon a lovak (szó szerinti fordításban) „erősen fújva a hátát” követhessék, és így nyomulhassanak előre. Az *empneionte metaphrenó* szerkezet egészen pontosan olyasmit jelent, hogy a *phrénre*, a *phrén* mögé vagy mögött fújva, rá- vagy befújva. Homérosznál a *phrén*, vagyis a rekeszizom egyfelől a belső szervet jelenti, másfelől ez egyszersmind a gondolkodó, érző és akaró képesség székhelye is: szellem, ész/elme, kedély, szív (mint az érzelmek székhelye). A két hasonló előfordulásnál, ahol tehát a harcos mögött haladó lovak ráfújnak a harcos valamely testrészére, egy alkalommal a vállra irányul a fújás (XIII. 385), másik alkalommal viszont a vállal együtt ugyancsak a *phrén* mögötti részre, a *phrént* fedő hátra, a *metaphrenonra* (XXIII. 380–381). Figyelemre méltó, hogy az idézett helyen a *pneió* igét nem például az *epi*- prefixummal látja el Homérosz, hanem az *em*- prefixummal, amely elsősorban azt jelenti, hogy -ba, -be, -ban, -ben. Ez a megoldás mintha nyitva tartaná azt a jelentéslehetőséget vagy -árnyalatot, hogy a lovak befújnak Automedónba, mégpedig Automedón *phrénjébe* mint az érzelmek központjába. Mintha Akhilleusz isteni lovainak, nem sokkal azután, hogy Zeusz beléjük fújta a hatalmas *menoszt* (456), magának a hősnek is át kellene adniuk ezt a bennük lévő, beléjük fújó erőt. A lovak fújása, lélegzete közvetíti az isten korábbi beléjük fújását, beléjük lélegzését az ember *phrénjébe* felé. Itt figyelemre méltó szemantikai összefüggés az is, hogy a *phrén* és a hozzá kapcsolódó ige, a *phroneó* vonatkozhat a belélegzésre is, analógiában a *menoszt empneió* („*menoszt* fújni valakibe”) szerkezettel (Clarke, 1999, 82–83.).

Hogy a harcban részt vevő, s az emberekhez hasonlóan ugyancsak harci lázban égő lovak fújásának fontos szerepe van a harcolók lelki diszpozíciójának alakításában, „a csatában szükséges agresszív energia” biztosításában (Coray, 2018, 84.), azt egy másik hely is mutatja. A XIII. énekben Idomeneusz lábánál fogva próbálja kihúzni megölt ellenfelét, Othruoneuszt a harc kavargásából. Közben azonban

„...Ásziosz ott terem óvni, gyalog csak, / két paripája előtt, mely vállát fújta szünetlen [tó de pneionte kai ómón], / fegyvernök-szekerész fékén, maga meg szive mélyén / Idomeneuszt kívánta ledőfni, de az megelőzte: / álla alá gerelyét torkába ütötte be mélyen” (XIII. 383–388). Látható a szerkezet párhuzamossága (a duális alak is közös elem): *empneionte metaphrenó* és *tó de pneionte kat' ómón*; ahogyan az is, hogy a lovak fújása itt is túlmegy a jelenség fizikai leírásán, amennyiben Asziosz „szive mélyén” arra gondol (*hieto thümó*), hogy majd lesújtja a vitézkedő Idomeneuszt. Vagyis Asziosz is harci lázban ég, *thümosza* nagyon is hevesen sarkallja csatázni az ellennel, s a csatának ezt a feszültségét, hevességét és kiszámíthatatlanságát jelzi az is, hogy Idomeneusz végül megelőzi és torkon szúrja dárdájával a trójai harcost.

Visszatérve a XVII. ének jelenetéből idézett szövegrészhez: nemcsak maga a befújást jelölő nyelvi forma, hanem a beszéd folytatása is a lélegzet, befújás többletjelentésének feltételezését erősíti meg. Hiszen Automedón itt azt taglalja bajtársának, hogy a lovak lélegzete által biztosított (voltaképpen tehát Zeusztól közvetített) energiára igen nagy szükség lesz. A trójai vezér, Hektór ugyanis – mondja Automedón –, akiben ugyanaz a *menosz* lüktet és lélegzik, mint a lovakban és a görög harcosokban, nem fogja addig abbahagyni a harcot (szó szerint: „nem hagy fel harci dühével, *menoszával*”), míg Akhilleusz híres lovait hadizsákmányként meg nem szerzi a két harcos leölése s a görögök megfutamtítása után – vagy pedig a görögök el nem fogják őt az elől harcolók között (503–506). Ez a tényező, a velük szemben álló Hektór okkal feltételezhető elszántsága indokolja a lovak fújása serkentő erejének kihasználását is. A jelenet zárásaként Automedón megöli Aréoszt, majd a trójai harcos elvesztése és a két Aiasz felbukkanása után Hektór, Aineiasz és Khromiosz visszavonul, ám a csata Patroklosz holttestéért tovább folyik.

Az *Iliasz* XVII. énekének harci jelenetében a légzés mint fiziológiai és nyelvi (referenciális és poétikai) jelenség különböző együttállásainak néhány példáját vizsgáltam meg, elsősorban a *menosz empneió*, „erőt lehelni valakibe” kifejezésre összpontosítva. Remélhetőleg e néhány példával sikerült bemutatnom, hogy a lélegzet jelensége és a *pneió* szó különböző alakjai és származékai gazdag hálózatot alkotnak a szövegben, amelynek csomópontjain metaforikus és metonimikus figurációk olyan nyelvi átviteleket hoznak létre, amelyek termékeny lehetőségeket kínálnak a homéroszi mű egészének biopoétikai olvasásához.

*

A tanulmány megírását a „Biopoétika a 20–21. századi magyar irodalomban” című NKFIH-kutatás támogatta (K 132113).

IRODALOM

- Beekes, Robert (2010): *Etymological Dictionary of Greek 1–2*. Leiden–Boston: Brill
- Chantraine, Pierre (1968–1980): *Dictionnaire etymologique de la langue grecque. Histoire de mots*. Paris: Éditions Klincksieck, Éd.: 1999 <https://archive.org/details/dictionnaire-etymologique-de-la-langue-grecque-histoire-des-mots-by-pierre-chantraine-z-lib.org/page/n1/mode/2up>
- Clarke, Michael (1999): *Flesh and Spirit in the Songs of Homer. A Study of Words and Myth*. Oxford: Clarendon Press
- Coray, Marina (2018): *Homer's Iliad. Book XVIII. (The Basel Commentary)* Berlin–Boston: De Gruyter
- Edwards, Mark W. (1991): *The Iliad. A Commentary* (ed. Kirk, Geoffrey Stephen), vol. V: Books 17–20, Cambridge: Cambridge University Press
- Frisk, Hjalmar (1960–1972): *Griechisches Etymologisches Wörterbuch, I–III*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, <https://archive.org/details/hjalmar>
- Gehring, August (1891): *Index Homericus*. Lipsiae: B.G. Teubner, <https://archive.org/details/indexhomericus02gehrgoog/page/n6/mode/2up>
- Heine, Stefanie (2021): *Poetics of Breathing. Modern Literature's Syncope*. Albany: Suny Press
- Homérosz (1993): *Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények*. (ford. Devecseri Gábor) Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet
- Körner, Otto (1929): *Die ärztlichen Kenntnisse in Ilias und Odyssee*. München: J. F. Bergmann, <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10930867?page=1>
- Kulcsár-Szabó Zoltán – Lénárt Tamás – Simon Attila et al. (eds.) (2020): *Life After Literature. Perspectives on Biopoetics in Literature and Theory. (Numanities – Arts and Humanities in Progress 12)* Cham Springer Nature, <https://tinyurl.com/3hhh8yp7>
- Long, Anthony Arthur (2021): Pneumatic Episodes from Homer to Galen. In: Fuller, David – Saunders, Corinne – Macnaughton, Jane (eds.): *The Life of Breath in Literature, Culture and Medicine*, Springer Nature, Cham, 37–54. DOI: 10.1007/978-3-030-74443-4_2, https://www.researchgate.net/publication/355014947_Pneumatic_Episodes_from_Homer_to_Galen
- LSJ – Liddell, Henry George – Scott, Robert (comp.) Jones, Henry Stuart (rev.) (1973): *A Greek-English Lexicon*. Oxford–New York: Clarendon Press–Oxford University Press
- Rose, Arthur (2019): Introduction. In: Rose, Arthur et al.: *Reading Breath in Literature*. Cham: Springer Nature, 1–16., <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-99948-7>
- Snell, Bruno (1975): *Die Entdeckung des Geistes: Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- URL1: Élet az irodalom után? – Interjú Kulcsár-Szabó Zoltánnal és Simon Attilával. Az interjút készítette Vincze Richárd. *Irodalmi Szemle*, 2021/7, <https://irodalmiszemle.sk/2021/07/elet-az-irodalom-utan-interju-kulcsar-szabo-zoltannal-es-simon-attilaval/>